

גל של נוסטלגיה אמיתית, רק לרגע

מאת רות מרקוס < 25/11/2014 • "ערב-רב"

התערוכה "נמצא" של ישראל רבינוביץ' בבית האמנים בתל-אביב היא אחת התערוכות החשובות, המעניינות והרלבנטיות ביותר שראיתי בשנים האחרונות. התערוכה מכילה עבודות שונות של האמן מתחילת שנות ה-90 ועד היום, בטכניקות שונות: שמן, אקוורל, פיסול, אמצעים מעורבים וחפצים מן המוכן.

רבינוביץ' סיים את לימודיו בבצלאל בשנת 1981 והמשיך ללמוד באקדמיה Brera במילאנו בשנים 1987–1989. בתחילה עסק בעיקר בציור, אך ב-1983 עבר גם לתחום התלת-מימד, מתוך תחושה שהדו-מימד שוב אינו מספק אותו. בתערוכה ניתן לראות דוגמאות לסוגים השונים של יצירתו. המגוון מגרה את העין, מרתק ומוכיח את שליטתו הווירטואוזית בתחומים השונים של המדיה.

גם ההצבה של התערוכה מקורית ויפה, ומזכירה שרבינוביץ' אינו רק אמן, אלא גם אוצר מנוסה. אך מעל לכל עומדות העבודות עצמן, שביקור אחד אינו מספיק כדי לעכל את מלוא משמעותן ויופין. העבודות מורכבות, מרובדות מאוד, לא רק בטכניקה האמנותית, אלא גם בתכנים.

ישראל רבינוביץ' – להיות עם חופשי בארצנו

נוסטלגיה למראית עין

רבינוביץ' הוא אמן ישראלי במלוא מובן המלה, ואני שמחה שאני יכולה לומר בלב שלם את המלים "אמן ישראלי" בלי להרגיש חמיצות עולה בגרוני, לנוכח המשמעויות העכשוויות של "ישראליות" ו"ציונות", ועוד אחזור לעניין זה בהמשך.

זה כ-30 שנה שיצירתו של רבינוביץ' נשענת על מיתוסים ארץ-ישראליים וישראליים, כשהוא משתמש בדימויים שנלקחו מהזיכרון הלאומי והפרטי שלנו ויוצר בנו הד כמעט נוסטלגי לארץ ישראל היפה. כמעט – כי נראה שהנוסטלגיה היא למראית עין וסימני השאלה בה מרובים מהגעגועים לעבר.

רבינוביץ' משלב את הזיכרון האישי שלו ושל משפחתו יחד עם הזיכרון הישראלי, שהוא למעשה זיכרון של מי שנולד או עלה לארץ בשנות ה-40 וה-50 ואולי אפילו ה-60. זכרוננו האישי כולל גם אובדן – משפחת אביו נספתה בשואה, ורבינוביץ'

נקרא על שם סבו. דודו נהרג במלחמת השחרור. רבינוביץ' איבד חברים רבים במלחמות ישראל, והוא זוגתו פטריסיה איבדו תינוק.

רבינוביץ' נטוע אפוא על שתי גדות: מצד אביו הוא, כאמור, בן לניצול שואה, ומצד אמו הוא דור רביעי בארץ, כך שהוא נשען הן על עבר יהודי והן על עבר והווה ארץ-ישראלי וישראלי. אך כשם שאצל רבינוביץ' ואצל רבים לא תמיד ברור איזה מהזכרונות הוא אישי או קולקטיבי ואיזה מהם עובדתי או בדוי, כך גם יצירתו – לעתים קשה להבחין בגבול בין העצם המצוי, שהוא תשתית ליצירה, לבין מה שהוסיף עליו רבינוביץ'; מה קדום ומה עכשווי, מה אמיתי ומה מומצא.

"חומרי הזיכרון" המופיעים בעבודתו הם טקסטים מהתנ"ך, מהספרות, מהשירה ומהפיוט. לרוב אלה מלים או קטעי משפטים המגרים אותנו כמעט אוטומטית להשלים אותם, כי הם חלק מהזיכרון של כולנו; ממצאים ארכיאולוגיים, לעתים קרובות מתוך האשפה של מוזיאון רוקפלר; אבני ריחיים שרכש בעיר העתיקה, המשמשות בסיס לרבות מיצירותיו הפיסוליות; אלמנטים פולקלוריסטיים; חפצי פולחן דתי וחילוני; כתובות אש; סובנירים (עבודות בצלאל ומזכרות מפליז) ועוד.

הסובנירים היו נפוצים מאוד כמעט כל בית ישראלי בשנות ה-50 וה-60 ועוצבו כחפצים דקורטיביים ושימושיים (מאפרות, מחזיקי מפיות, מעמדים לתמונות ועוד), אך בו בזמן שימשו להעברת מסרים חינוכיים ותרבותיים ותרמו לתהליך בניית האתוס הישראלי בשנים שבהן עוצבה דמותן של המדינה והחברה. כיום מסייעים חפצים אלה בחקר תהליכי הבנייה של ההווה הישראלית ועיצוב התרבות ה"עממית" של שנים אלו.

גם כלי בית וכלי עבודה משמשים את רבינוביץ' בבניית הזיכרון – כגון הטוריה (מעדר), ששימשה נושא לתערוכה שלמה, "תיאטרון הטוריה", שהוצגה בבית קנר בראשון-לציון. הטוריה, שהיתה כלי העבודה של החלוצים שבנו את ארץ ישראל, היא עכשיו חלודה וקרועה, כאשר חור שחור גדול פעור בלוחות הברזל ומסב אותם למסגרות לבמות תיאטרון קטנות, שעליהן מוצגות סצינות הוויה שונות שנוצרו משילובם יחד של פרגמנטים ארכיאולוגיים ומזכרות.

ישראל רבינוביץ' – מתוך תיאטרון הטוריה

העץ שעמד לנגד עיניו

רבינוביץ' מרבה להשתמש בדימויים הנתפסים כ"ישראליים", כגון עץ התמר, עץ הזית, הרימון, הגמל ובורות המים. מכל אלה, עץ התמר הוא הדימוי החוזר כמעט תמיד בעבודותיו, בציוריו ובמיוחד בפסלי השולחן שלו. זה העץ שעמד לנגד עיניו במשך חמש שנים תמימות, כאשר הגיע להיאחזות קליה בזמן שירותו בנח"ל ואחר-כך כחבר קיבוץ יוטבתה.

לעתים התמר זקוף ולעתים הוא כפוף וכפותיו מדולדלות, בהתאם לרוח היצירה. לעתים הוא מוקף בגדרות תיל, כמו ביצירה "להיות עם חופשי בארצנו" (2010), המעלה את השאלה עד כמה אנחנו חופשיים, אם החופש שלנו בעצם תלוי בגדרות שאנו מקיפים את עצמנו בהן ואוסרים את עצמנו באמצעותן.

רבינוביץ' מרבה לשלב גדרות בפסליו, כמו למשל ב"כרם היה לידידי" (1995), המעלה בזכרוננו מיד את הפסוק: "מדוע קיוויתי לעשות ענבים ויעש באושים" ("ישעיהו", ה', א'-ו'). שאלות מעין אלו עולות ביצירתו של רבינוביץ' שוב ושוב. הדקל מופיע גם בעבודה מרגשת בשם "טור אורח חיינו" (1998), המורכבת מהספר "טור אורח חיים", שיצא לאור בוורשה בשנת 1882 ורבינוביץ' מצא אותו בחנות ספרים משומשים בירושלים. על הכריכה הפנימית, לצד ההקדשה האומרת שספר זה ניצל מהשמדה והגיע לישראל בשנת 1947, הציב רבינוביץ' עץ תמר חלוד ושחוח, כמעין ערבה בוכייה, שממנו משתלשלים חוטים כחולים. הכחול הוא הצבע השולט בהרבה מעבודותיו.

רבינוביץ' בונה את פסליו כאוסף של פרגמנטים, שכמה מהם שברי חפצים מן המצוי, אחרים שברי משפטים, שברי זכרונות חזותיים כמו אלה שמעוררים הסובנירים, כשהוא מסתמך על ידע מוקדם ועל זכרונות. כל אחד מהשברים אולי חסר משמעות לעצמו, אך החיבור של כולם יוצר את המשמעות והתובנה; לא תמיד ניתן להסבירה במלים, אך היא מעוררת תחושות והרהורים. לכן הפסלים חייבים להיות פסלי שולחן ולא לעמוד על כן, כי הצופה חייב לראותם בבת אחת במבט מלמעלה, כדי שיתפוס בו בזמן את כל המכלול.

חלק לא פחות חשוב בתערוכה הוא הציורים. ניתן לחלק את ציורי השמן של רבינוביץ' לשתי קבוצות עיקריות, על-פי הפורמטים השונים, רובם גדולי ממדים. קבוצת ציורים אחת, שהחל לצייר מ-2003, נראית כסדרה של דגלי אורך (banners) בגודל X45180 ס"מ. אלה ציורים שרובם מלאים בדגמים דקורטיביים ורק בקצוות מופיעים גם דימויים. בדרך כלל הצבעים זוהרים ומלאי חיים.

זכרון הצבעים הנמצאים מתחת

קבוצה אחרת, שהחל לצייר ב-1991, מכילה ציורים בגודל X162162 ס"מ, כאשר בתוך הפורמט המרובע מצויר עיגול המזכיר את המנדלה, סוגה מקובלת במזרח הרחוק, במיוחד בטיבט, המשמשת כלי למדיטציה של הנזירים, אם כי שם הם מציירים אותה בעזרת חול צבעוני. בתרבויות שונות המנדלה מסמלת מקום מקודש וסגור ובו בזמן אינסופי וכולל הכל, את ההתבוננות פנימה אל תוך הגרעין של האני, ובו בזמן את ההתבוננות החוצה, אל הקוסמוס.

יונג טען שהמנדלה היא חוויה פסיכולוגית המבטאת את מכלול העצמי. היא מגלה את מרכז האישיות, והיא מקור האנרגיה, מעין נקודה מרכזית בנפש, שהיא נקודת התייחסות לכל, משם הכל מתארגן. לכן המנדלה משמשת גם כלי אבחוני וטיפולי. במנדלה לא רק הצורה משמעותית, אלא גם עצם הפעולה העיגולית שיוצרת אותה. המנדלות של רבינוביץ' מלאות בצורות שחוזרות על עצמן בצורה כמעט אובססיבית. אני רואה אותו בעיני רוחי יושב או עומד וממלא את העיגול

בעוד צורה ועוד צורה, בסבלנות אין קץ ובפעולה שחוזרת על עצמה ושמכניסה אותו למצב חצי היפנוטי, עד שכל הריק מתמלא.

ישראל רבינוביץ' – מתוך התערוכה

ואכן, אחד הדברים הבולטים בציוריו (גם באקוורלים) הוא "פחד מהריק", דבר שלדבריו אופייני לאמנים בני הדור השני לשואה, והוא מרגיש צורך לדחוס ולמלא את כל חלל הציור. איזו תחושה של שלווה והישג הוא בוודאי חש כשהכל מתמלא לכלל שלמות. לעתים הצורות המצוירות נראות כעלי זית, או אולי כחרצני זית, ולעתים מודבקים חרצנים של ממש – חומר שרבינוביץ' משתמש בו רבות. לעתים הצורות יכולות להתפרש כעיניים ולעתים כגרגירי חיטה – מה שקושר אותן אל אבני הריחיים, התופסות חלק חשוב ביצירתו. ולעתים הוא מוסיף ומשלב בציורים חפצים מן המוכן.

עוד קבוצה של ציורים הם האקוורלים. זהו מדיום אהוב על רבינוביץ' והוא נעשה בפורמטים קטנים יותר, X3030 ס"מ בממוצע, אם כי יש ציורים גדולים יותר ולעתים אף פחות מכך, ממש מיניאטורות. אקוורל היא טכניקה לא קלה לציור, כיוון שכל הנחת מכחול מחייבת ומשאירה את חותמה על הנייר ולא ניתן להעלים אותה, אפילו לא בציור עליה בצבע אחר. וזו התכונה האהובה על רבינוביץ' – היכולת להניח צבעים זה על זה בכמה שכבות ועדיין לראות את התהליך – את זכרון הצבעים הנמצאים מתחת.

המאפיין את האקוורל, בדרך כלל, הוא האווריריות – חלקי הדף הריקים המאפשרים לציור "לנשום", אך אצל רבינוביץ' הכל מלא ודחוס. גם באקוורלים מצויה לעתים צורת המנדלה, אם כי היא נראית שם נינוחה יותר ופחות עמלנית.

סימני חריכה אפלים

קבוצה נוספת בתערוכה היא כתובות האש. רבינוביץ' מספר שכאשר החל את לימודיו בבצלאל ב-1976, שכן מול שער הכניסה, במורד רחוב שץ, בית-מלאכה למצבות שנגטש, נהרס בחלקו ונשרף. באחד מן הימים שוטט בין ההריסות ומצא בערימת הפסולת טבלית אבן קטנה חרוכה בחלקה שכתובה בה המלה "אש" בארבעה סוגי כתב שונים. אבן זו שמורה איתו עד היום. אז עוד לא ידע שמוטיב האש ידבק בו וילווה אותו בעשייתו האמנותית החל מ-1982.

בתחילה שילב בפסלים ובציורים נרות וגז'ניקים (לפידים מאולתרים מקופסאות שימורים), ומאוחר יותר התווספו גם כתובות האש (כמה מהן עדיין עם פוטנציאל שלא מומש, מחכות להצתה). כתובות אש היו בעבר חלק מאירועים שונים בטקסי זיכרון ובטקסים השונים בבתי-הספר, בקיבוצים ובתנועות הנוער, והיו חלק מעברו של רבינוביץ' כחניך של תנועת הנוער-העובד וכקיבוצניק.

בשנת 1983 יצר את כתובת האש הראשונה שבה הופיעה המלה "ישראל" בשפה הערבית. מאוחר יותר חזר על פעולה זו במסגרת פעילותו בגלריית אחד-העם 90 בתל-אביב, כאשר באירוע של פיסול חוץ שאורגן על-ידי הגלריה בשדרות רוטשילד בעיר יצר כתובת אש גדולת ממדים שהוצבה לרוחב השדרה. בעשייתו זו ניסה להצביע על כפל המשמעות המתעתע בהצתת כתובת אש עם שם המדינה בערבית.

ערבית היא (ועד להודעה חדשה) אחת השפות הרשמיות של המדינה, ומעשה זה בא לבדוק את הצדדים החברתיים, התרבותיים, הפוליטיים והמשפטיים של הדלקת כתובת אש הנושאת את שם המדינה (ואת שמו שלו) בערבית. אני מניחה שאז לא האמין עד כמה שאלה זו תחזור ותהיה רלבנטית בימינו, כאשר מנסים לערער על זכותה של השפה הערבית להיכלל כשפה רשמית של המדינה, כפי שהוחלט בזמנו על-פי חוק.

בשנת 2008 הוזמן להציג בתערוכת מחווה לחדר האוכל הקיבוצי, בחדר האוכל הנטוש בקיבוץ יפעת, שם הצית את המלים "באה מנוחה ליגע ומרגוע לעמל", מתוך "שיר העמק" שכתב נתן אלתרמן והלחין דניאל סמבורסקי. שורת הפתיחה של השיר, שליווה את כולנו בילדותנו (וחזר ושב ב-1971 בעיבוד הנהדר של להקת האריות), הוצתה על קירות חדר האוכל. הלהבה הותירה אחריה סימני חריכה אפלים, הנדמים לשדרת ברושים בפאתי בתי-עלמין. לדברי רבינוביץ', אלה הידהדו את היער בפאתי העיירה מייטשעט, שבו נמצא קבר האחים שאליו הוטלו בני משפחתו של אביו עם שאר יהודי העיירה, דבר שהעלה בזכרונו את הכתובת מעל לשער הכניסה לאושוויץ.

רק ב-2010, בתערוכה שנערכה בראשון-לציון, עיר ילדותו ונעוריו, אזר ביטחון ואומץ לרשום (תוך כדי מחיקה) בתוך הפיח שהיתמר משדות העמק את המלים Arbeit Macht Frei. כיום, כחלק מעשייתו, הוא ממשיך "לבדוק" מלים ומשפטים הניתנים לקריאה (ולהבנה) בכמה אופנים על-ידי העלאתם באש בצורת כתובות אש, או לפחות הצגת האפשרות של שריפתם.

ישראל רבינוביץ' – באה המנוחה ליגע

זיכרון מדרגה שנייה

כששאלתי את רבינוביץ' מדוע חזר לגור בירושלים דווקא עכשיו, בתקופה כה בעייתית, אמר לי שירושלים היא המחצבה שלו, ממנה הוא חוצב את הרעיונות והמוטיבים ליצירתו, ממנה הוא שואב את הזכרונות ואת הדימויים והחפצים מן המוכן שהוא משלב ביצירותיו. אני לא ירושלמית, ובכל זאת הזכרונות והדימויים של רבינוביץ' הם גם הזכרונות והדימויים שלי, ולמעשה של כולנו. כולנו "נמצאים" בהם.

אך מפליא מכל הוא שהדימויים הללו – של יודאיקה, עבודות בצלאל, עץ הדקל, הרימון, הגמלים, הטוריה, כתובות האש ועוד – נוצרו על-ידי אמנים בני דור או שניים שקדמו ובנו מילון דימויים ארץ-ישראלי מומצא, כחלק מהבניית זהות לאומית חדשה. עבודות "עממיות" אלה היו בעצם פוליטיות, כי מטרתן היתה ליצור אומה ישראלית חדשה יש מאין, אומה שאינה נשענת עוד רק על הזהות היהודית שלה, ולאחד מסביבה את כל הגלויות שהגיעו ארצה.

אנחנו ירשנו את הדימויים ה"עממיים" האלה כזיכרון מדרגה שנייה, בצורתם המתועשת והנוסטלגית. למעשה, עולם הדימויים של ישראל (ישראל האיש והאמן, אך גם ישראל המדינה) אינו רק שלו ואינו ממש שלו. אלה זכרונות של נוסטלגיה מפוברקת, חיקוי של חיקוי, של זיכרון של משהו שלא היה. האם כולנו כאן חיים על זהות בדויה?

עובדתי או בדוי – שאלה זו עולה תדיר בבואנו לדון על אודות מקומו של המיתוס בבניית זהותנו האישית והלאומית. המיתוסים הישראליים והארץ-ישראליים של רבינוביץ' הם ברובם מומצאים, אבל הם חלק מהזיכרון הקולקטיבי שלנו. בהצבתם מול פנינו שואל רבינוביץ' מהו בעצם זיכרון, ומערער את התשתית לזיכרון האישי והקולקטיבי שלנו, כישראלים, כבני-אדם, כאנשים יוצרים.

ובכל זאת כשמתבוננים ביצירות של רבינוביץ', נשטפים לרגע בגל של נוסטלגיה. אך רק לרגע. רבינוביץ' אינו נוסטלגי, הוא מפברק זכרונות שהם עצמם כבר מפוברקים, ובונה עולמות קטנים שמורכבים מחפצים ומזכרונות ילדותנו, עם הרבה חוש הומור וקריצה. אך יש בעולמות הללו משהו צורם ומטריד – סימנים של שבר, שריפה, חלודה וקמילה. היצירות הן תזכורת לימים מאושרים, לעולם של ילדות ונעורים, שכל מה שנותר מהם הוא רק צל, כמו פיח השריפה של כתובות האש.

ישראל רבינוביץ' – מתוך התערוכה

רבינוביץ' זכה השנה בפרס "היצירה הציונית", שהצטרף לשלל פרסים שבהם זכה בעבר. הפרס הזה שנוי במחלוקת ונושא שם בעייתי שאולי אינו מיטיב עם רבינוביץ', אך הוא עזר לו להקים מכספו שלו תערוכה נוספת בבית האמנים (שמוצגת במקביל לתערוכה שלו), "על גבול המדבר" – תצלומים של קבוצת אוהל, קבוצת אמנים בדואים שאיתם הוא עובד במכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי בבאר-שבע.

במקביל לפעילותו במכללת קיי בתחום האמנות וגם בתחום זכרון השואה, עוסק רבינוביץ' מאז 1985 בפרויקטים חברתיים ואמנותיים, בשיתוף פעולה בין ישראלים לערבים, בין דתיים לחילונים, בין ישראלים לפלסטינים ובין ישראלים לבדואים. מבחינתו כל אלה הם חלק מהציונות שלו, אותה ציונות שרכש מהוריו: הציונות שהצילה את אביו כשהצטרף בפולין לתנועת השומר-הצעיר והיה פעיל אחר-כך בתנועת "הבריחה", שהעלתה ארצה את פליטי השואה.

התערוכה מלווה בספר יפהפה שהוא יותר מקטלוג, המכיל תצלומים מרהיבים של רוב עבודותיו של רבינוביץ' (גם כאלו שאינן מוצגות בתערוכה) ומלווה בטקסטים מאת מחברים שונים.

התערוכה נעלת ב-29.11.14.